एकादशः पाठः

सन्निमित्ते वरं त्यागः (ख-भागः)

0872CH11

वीरवरः नाम कश्चित् राजपुरुषः राज्ञः शूद्रकस्य सेवकरूपेण नियुक्तः। तस्मै वेतनं सुवर्णशतचतुष्टयं दीयते। प्राप्तवेतनस्य अर्धं सः देवकार्ये नियोजयति। एकचतुर्थांशं दरिद्रेभ्यः वण्टयति। अवशिष्टं च एकचतुर्थांशं स्वपत्न्याः हस्ते अर्पयति। स्वखड्गम् आदाय अहर्निशं राजद्वारे रक्षकरूपेण स्थित्वा सः सेवां करोति। एकदा रात्रौ राज्ञः आदेशेन कञ्चित् करुणक्रन्दनध्वनिम् अनुसृत्य सः नगराद् बहिः गच्छति, एकां दिव्याभरणभूषितां कामपि रोदनपरां सुन्दरीं च पश्यति। तस्याः रोदनस्य कारणं पृष्ट्वा जानाति यत् सा राज्ञः शूद्रकस्य राजलक्ष्मीः अस्ति इति। तस्याः वचनात् शूद्रकस्य आयुः केवलं दिनत्रयम् एव अस्ति इति ज्ञात्वा तस्य दीर्घायुषः उपायं पृच्छति। ततः राज्ञलक्ष्मीः अतीव दुःसाध्यम् उपायं सूचयति। तस्याः अनुसारं यदि वीरवरः स्वस्य सर्वप्रियं वस्तु देव्यै सर्वमङ्गलायै उपहाररूपेण समर्पयति, तर्हि तस्य राजा चिरं वर्षशतं जीविष्यति, राजलक्ष्मीरपि तेन सह सुखं स्थास्यति इति। एवं कठिनम् उपायं संसूच्य राजलक्ष्मीः वीरवरं किंकर्तव्यमूढं कृत्वा अदृश्या भवति। गुप्ततया वीरवरम् अनुसरन् राजापि तयोः संवादं शृणोति।

अथ राजपुत्रो वीरवरो स्वावासं गत्वा निद्रालसां पत्नीं पुत्रं दुहितरञ्च प्राबोधयत् अखिलराजलक्ष्मीसंवादं च अवर्णयत्।

शक्तिधरः– (*तच्छ्रुत्वा सानन्दम्*) हे पितः ! जानाम्यहं भवतः सर्वप्रियं वस्तु। तद् अहमेव भवतः प्रियतमः इति सर्वविदितः। धन्योऽहं स्वामिजीवितरक्षार्थं यदि विनियुक्तः। तत् कोऽधुना विलम्बस्तात ? एवंविधे कर्मणि राष्ट्रस्य राज्ञश्च हिताय मम सर्वस्वविनियोगः परमश्लाघ्यः।

यतः — **धनानि जीवितञ्चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत्।**

सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति॥ १॥

वेदरता – यद्येवम् अस्मत्कुलोचितं नाचरितव्यं तर्हि गृहीतस्वामिवर्तनस्य कथं निस्तारो भवेत् ?

वीरवती – धन्याहं यस्या ईदृशो जनको भ्राता च। तत् कथं विलम्ब्यते ? एष एव गृहीतस्वामिवर्तनस्य निस्तारस्य उपायः।

(*ततस्ते सर्वे सर्वमङ्गलाया आयतनं गताः*)

वीरवरः – (*देवीपूजां विधाय*) भगवति ! प्रसीद, विजयतां महाराजः शूद्रकः, गृह्यतामेष मद्दत्त उपहारः।

वीरवरः – (*स्वगतम्*) कृतो मया गृहीतस्वामिवर्तनस्य निस्तारो स्वपुत्रसमर्पणेन। अधुना पुत्रवियुक्तस्य मे जीवनं निष्फलम्।

(*ततः सः आत्मानमपि देव्यै समर्पितवान्। ततस्तस्य पत्न्या दुहित्रा च तदेवाचरितम्। राजा शूद्रकोऽपि तेषां सर्वेषां सर्वमेतद् आचरितम् तदृश्य एवालोकयत्।*)

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

ततोऽसौ व्यचिन्तयत्—

जायन्ते च म्रियन्ते च मादृशाः क्षुद्रजन्तवः।
अनेन सदृशो लोके न भूतो न भविष्यति॥ २॥

तदेतत्परित्यक्तेन मम राज्येनापि किं प्रयोजनम्।

(*देवीं प्रति प्रकटयन्*) हे मातः! सर्वमङ्गले! गृहाण मे सर्वस्वम्। नेष्टं मे राज्यं न च जीवितं वा।

देवी – (*ततः प्रत्यक्षीभूतया भगवत्या सर्वमङ्गलया राज्ञः करं धृत्वा*) वत्स! प्रसन्ना भवामि त्वयि, अलं साहसेन। नेदानीं राज्यभङ्गस्ते भविष्यति।

राजा – (*साष्टाङ्गं प्रणिपत्य*) भगवति! न मे प्रयोजनं राज्येन जीवितेन वा। यदि मयि कृपा भगवत्या जाता, तदा ममायुःशेषेणापि प्रत्यावर्तेत राजपुत्रो वीरवरः सह पुत्रेण पत्न्या दुहित्रा च। अन्यथा मया यथाप्राप्ता गतिर्गन्तव्या जगदम्ब!

देवी – वत्स! अनेन ते सत्त्वोत्कर्षेण भृत्यवात्सल्येन च परं प्रीतास्मि। तद् गच्छ, विजयी भव। अयमपि सपरिवारो जयतु राजपुत्र आदर्शचरितो वीरवरः।

ततो देवी गताऽदर्शनम्। ततो वीरवरः सपरिवारो सानन्दं स्वगृहं गतः। नृपतिरपि सर्वेषामदृश्य एव स्वप्रासादं प्राविशत्। अन्येद्युः वीरवरोऽपि पुनः द्वारि सेवानिरतोऽभवत्।

राजा – (*तं वीक्ष्य*) का वार्ता राजपुत्र!

वीरवरः – देव! सा रोदनपरा नारी मद्दर्शनाददृश्यतां गता। न हि कापि वार्ताऽन्या स्वामिन्!

ततः परमां प्रीतिं गतो महीपतिस्तस्मै प्रायच्छत् समग्रकर्णाटप्रदेशं राजपुत्राय वीरवराय।

© NCERT not to be republished

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
आवासम्	गृहम्	घर	House	
निद्रालसाम्	निद्राप्रभावेण आलस्ययुक्ताम्	नींद के कारण अलसाई हुई को	To the lanuishing due to sleepiness	
दुहितरम्	पुत्रीम्	बेटी को	Daughter	
अवर्णयत्	वर्णनम् अकरोत्	वर्णन किया	Described	
सानन्दम्	प्रसन्नतया	प्रसन्नता के साथ	Happily	
आह	अकथयत्	कहा	Said	
विनियोगः	नियुक्तिः	नियुक्त	Utilisation	
परमश्लाघ्यः	अत्यन्तं प्रशंसनीयः	परम प्रशंसा के योग्य	Most appreciable	
उत्सृजेत्	त्यक्तव्यम्	त्यागना चाहिए	Should Sacrifice	
सन्निमित्ते	समुपयुक्ते कारणे	बहुत अच्छा कारण होने पर	Having good cause	
वरम्	श्रेयस्करम्	प्रशंसनीय	Praiseworthy	
ब्रवीति	वदति	कहता है	Says	
आचरितव्यम्	आचरणीयम्	आचरण करना चाहिए	Should follow	
निस्तारः	(ऋणाद्) विमुक्तिः	चुकाना	Repay	
आयतनम्	परिसरः	आँगन	Courtyard	
गृह्यताम्	स्वीकुरु	स्वीकार करो	Accept	

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखत
प्रयोजनम्	लक्ष्यम्	उद्देश्य	Purpose	
उत्क्षिप्तः	उत्थापितः	उठाया गया	Lifted upward	
प्रत्यक्षीभूतया	प्रत्यक्ष-रूपेण विराजमानया	प्रत्यक्ष रूप से उपस्थित के द्वारा	By the one who has become manifest	
राज्यभङ्गः	राज्य-नाशनम्	राज्य का नाश	Downfall of the empire	
सत्त्वोत्कर्षेण	सत्त्वगुणस्य पराकाष्ठया	सत्त्वगुण की पराकाष्ठा से	By the excellence of purity	
वात्सल्येन	स्नेहेन	वात्सल्यभाव से	With affection	
उक्त्वा	कथयित्वा	कहकर	After saying	
प्रासादम्	राजभवनम्	राजभवन	Palace	
भूपालः	राजा	राजा	King	

© NCERT not to be republished

अत्र इदम् अवधेयम्

वाच्यं त्रिविधम्।

१. कर्तृवाच्यम् २. कर्मवाच्यम् ३. भाववाच्यम्।

कर्तृवाच्यम्

कर्तृवाच्ये वाक्ये कर्तृपदस्य प्रथमाविभक्तिः भवति क्रियापदं कर्तृपदानुसारि च भवति। अर्थात् क्रियापदस्य पुरुषः वचनं च कर्तृपदस्य अनुसारेण भवति। वाक्ये कर्मपदम् अस्ति चेत् तस्य द्वितीयाविभक्तिः भवति।

Reprint 2026-27

यथा—

बालक: ग्रामं गच्छति। त्वं ग्रामं गच्छसि। अहं ग्रामं गच्छामि।

बालकाः ग्रामं गच्छन्ति। यूयं ग्रामं गच्छथ। वयं ग्रामं गच्छामः।

कर्मवाच्यम्

कर्मवाच्ये कर्तृपदस्य तृतीया विभक्तिः, कर्मपदस्य प्रथमाविभक्तिः तथा च क्रियापदं कर्मपदानुसारि भवति। अर्थात् क्रियापदस्य पुरुषः वचनं च कर्मपदस्य अनुसारेण भवति।

यथा—

बालकेन ग्रामः गम्यते। त्वया ग्रामः गम्यते। मया ग्रामः गम्यते।

बालकेन ग्रामाः गम्यन्ते। युष्माभिः ग्रामाः गम्यन्ते। अस्माभिः ग्रामाः गम्यन्ते।

Reprint 2026-27

अत्र ध्यातव्यं यत् कर्मवाच्ये कर्मपदस्य प्रथमा-विभक्तिः कर्तृपदस्य च तृतीया विभक्तिः भवति। क्रियापदस्य रूपं "धातुः + य + आत्मनेपदम्" भवति।

यथा — गम् (धातु) + य + ते (आत्मनेपदप्रत्ययः) = गम्यते।

एवं पठ्यते, लिख्यते, खाद्यते इत्यादीनि यकार-सहितानि भाव-कर्मवाचकक्रियापदानि भवन्ति।

भाववाच्यम्

अकर्तृवाच्यवाक्ये यदि कर्मपदस्य अभावः भवति तर्हि भाववाच्यस्य प्रयोगः भवति। तदा कर्तृपदस्य तृतीया-विभक्तिः भवति क्रियापदस्य च केवलम् एकम् एव अपरिवर्तनीयं रूपं भवति। तत् च प्रथमपुरुषस्य एकवचनं रूपम्।

यथा —

बालकेन हस्यते। बालकैः हस्यते।
त्वया हस्यते। युष्माभिः हस्यते।

मया हस्यते। अस्माभिः हस्यते।
इत्येवम्।

अत्र ध्यातव्यं यत् हस्यते इति क्रियापदं कर्तृपदानां परिवर्तने अपि अपरिवर्तनीयं भवति। इदम् अपि ध्यातव्यं यत् केचन धातवः सर्वदा अकर्मकाः भवन्ति।

यथा — हस्, क्रन्द्, स्था, स्ना, शी, भू इत्यादयः।

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

अभ्यासात् जायते सिद्धिः

१. **निम्नलिखितेषु वाक्येषु रक्तवर्णीयानि स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत —**

(क) **वीरवरो** पत्नीं पुत्रं दुहितरञ्च प्राबोधयत्।

....

(ख) ततस्ते सर्वे **सर्वमङ्गलाया** आयतनं गताः।

....

(ग) वीरवरः वर्तनस्य निस्तारं **पुत्रोत्सर्गेण** अकरोत्।

....

(घ) राजा **स्वप्रासादं** प्राविशत्।

....

(ङ) महीपतिः **वीरवराय** समग्रकर्णाटप्रदेशम् अयच्छत्।

....

२. **अधोलिखितान् प्रश्नान् उत्तरत —**

(क) वीरवरः किम् अवर्णयत्?

....

(ख) प्राज्ञः धनानि जीवितञ्च केभ्यः उत्सृजेत्?

....

(ग) केन सदृशः लोके न भूतो न भविष्यति?

....

(घ) का अदृश्या अभवत्?

....

(ङ) सपरिवारः वीरवरः कुत्र गतवान्?

....

Reprint 2026-27

© NCERT not to be republished

३. **अधोलिखितेषु वाक्येषु रक्तवर्णीयपदानि केभ्यः प्रयुक्तानि इति उदाहरणानुगुणं लिखत—**

उदाहरणम्—

धन्यः अहम् स्वामिजीवितरक्षार्थं विनियुक्तः। ....शक्तिधराय........

(क) भगवति! न मे प्रयोजनं राज्येन जीवितेन वा। ....

(ख) वत्स! अनेन ते सत्त्वोत्कर्षेण भृत्यवात्सल्येन च परं प्रीतास्मि। ....

(ग) धन्याहं यस्या ईदृशो जनको भ्राता च। ....

(घ) तदेतत्परित्यक्तेन मम राज्येनापि किं प्रयोजनम्! ....

(ङ) अयम् अपि सपरिवारो जीवतु। ....

४. **उदाहरणानुसारं निम्नलिखितानि वाक्यानि अन्वयरूपेण लिखत—**

यथा — कृतो मया गृहीतस्वामिवर्तनस्य निस्तारो स्वपुत्रोत्सर्गेण।
गृहीतस्वामिवर्तनस्य निस्तारो मया स्वपुत्रोत्सर्गेण कृतः।

(क) नेदानीं राज्यभङ्गस्ते भविष्यति।

....

(ख) तेन पातितं स्वशिरः स्वकरस्थखड्गेन।

....

(ग) तदा ममायुःशेषेणापि जीवतु राजपुत्रो वीरवरः सह पुत्रेण पत्न्या दुहित्रा च।

....

(घ) तत्क्षणादेव देवी गताऽदर्शनम्।

....

(ङ) महीपतिस्तस्मै प्रायच्छत् समग्रकर्णाटप्रदेशं राजपुत्राय वीरवराय।

....

(च) जायन्ते च म्रियन्ते च मादृशाः क्षुद्रजन्तवः।

....

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

५. उदाहरणानुगुणम् अधोलिखितानां पदानां पदच्छेदं कुरुत—

यथा—

यद्येवमस्मत्कुलोचितम् = यदि-एवम्-अस्मत्-कुलोचितम्

सत्त्वोत्कर्षेण = सत्त्व-उत्कर्षेण

(क) गृहीतस्वामिवर्तनस्य = ...

(ख) निस्तारोपायः = ...

(ग) गृह्यतामेष = ...

(घ) स्वपुत्रोत्सर्गेण = ...

(ङ) स्वकरस्थखड्गेन = ...

(च) तदेतत्परित्यक्तेन = ...

(छ) स्वशिरश्छेदनार्थमुत्क्षिप्तः = ...

(ज) मद्दर्शनाददृश्यताम् = ...

(झ) तत्क्षणादेव = ...

(ञ) लब्धजीवितः = ...

६. (क) उदाहरणानुगुणं पाठगतानि पदानि अधिकृत्य सन्धियुक्तपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत—

यथा —

स्व + आवासम् = स्वावासम्

तत् + श्रुत्वा = ...

दुहितरम् + च = ...

धन्यः + अहम् = ...

जीवितम् + च + एव = ...

विलम्बः + तात = ...

कः + अधुना = ...

न + आचरितव्यम् = ...

Reprint 2026-27
© NCERT not to be republished

धन्या + अहम् = ...

निस्तारः + उपायः = ...

वीरवरः + अवदत् = ...

ततः + असौ = ...

ततः + ते = ...

(ख) निम्नलिखितपदानां सन्धिच्छेदं कुरुत —

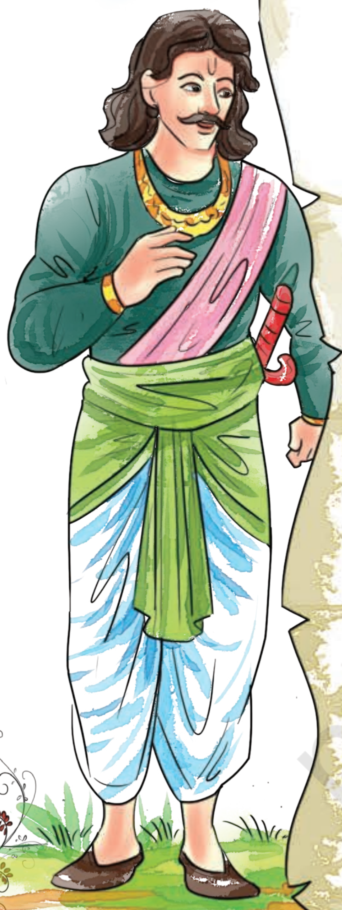

शूद्रकोऽपि	=	....	+	....
पुनर्भूपालेन	=	....	+	....
महीपतिस्तस्मै	=	....	+	....
प्रायच्छत्	=	....	+	....
नृपतिरपि	=	....	+	....
सर्वेषामदृश्य	=	....	+	....
वार्ताऽन्या	=	....	+	....
राज्यभङ्गस्ते	=	....	+	....
गतिर्गन्तव्या	=	....	+	....
इत्युक्त्वा	=	....	+	....
नेदानीं	=	....	+	....
प्रीतास्मि	=	....	+	....

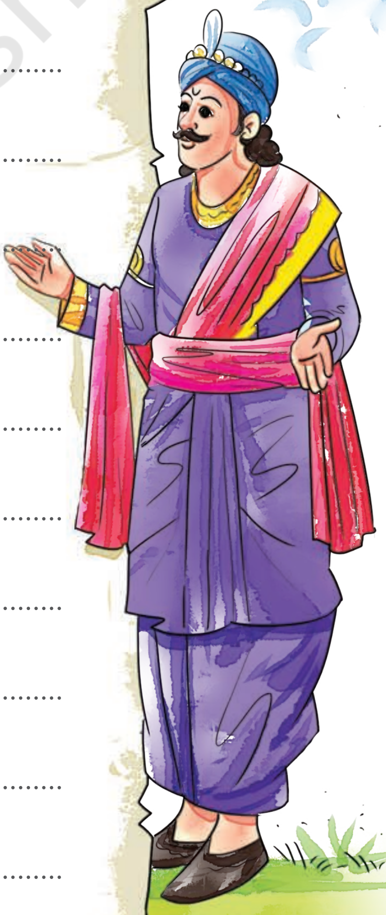

© NCERT not to be republished

Reprint 2026-27

७. **अधोलिखितानि कथनानि कथायाः घटनानुसारं लिखत—**

(क) सर्वं दृष्ट्वा राजा शूद्रकः अपि सर्वस्वसमर्पणार्थं सिद्धः अभवत्।

(ख) पितुः वार्तां श्रुत्वा शक्तिधरः प्रसन्नतया स्वस्य समर्पणार्थं सिद्धः अभवत्।

(ग) प्रातः राजा वीरवरम् अपृच्छत् 'ह्यः रात्रौ किम् अभवत्'?

(घ) वीरवरो गृहं गत्वा पत्नीं पुत्रं पुत्रीञ्च प्राबोधयत्, सर्वां च वार्ताम् अकथयत्।

(ङ) वीरवरेण उक्तम् – स्वामिन्! न कापि वार्ता। सा नारी अदृश्या अभवत्।

(च) भगवती प्रसन्ना अभवत्। भगवत्याः कृपया सर्वे जीवितवन्तः।

(छ) वीरवरः परिवारेण सह सर्वस्वसमर्पणम् अकरोत्।

© NCERT not to be republished

योग्यताविस्तरः

१. **श्लोकानां पदच्छेदम् अन्वयं भावार्थं च पठत स्मरत च—**

धनानि जीवितञ्चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत्।
सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति॥ १॥

पदच्छेदः – धनानि जीवितम् च एव परार्थे प्राज्ञः उत्सृजेत् सन्निमित्ते वरम् त्यागो विनाशे नियते सति।

अन्वयः – प्राज्ञः धनानि जीवितम् चैव परार्थे उत्सृजेत्। विनाशे नियते सति सन्निमित्ते त्यागो वरम्।

Reprint 2026-27

भावार्थः – परोपराकार्थं बुद्धिमान् सम्पदां जीवनं च त्यक्तुं सिद्धः भवेत्। यतः शरीरस्य नाशः तु भवति एव। अतः तस्य सत्कार्यार्थं त्यागः श्रेष्ठः खलु।

जायन्ते च म्रियन्ते च मादृशाः क्षुद्रजन्तवः।
अनेन सदृशो लोके न भूतो न भविष्यति॥ २॥

पदच्छेदः – जायन्ते च म्रियन्ते च मादृशाः क्षुद्रजन्तवः अनेन सदृशः लोके न भूतः न भविष्यति।

अन्वयः – मादृशाः क्षुद्रजन्तवः जायन्ते च म्रियन्ते च। लोके अनेन सदृशः न भूतः न भविष्यति च।

भावार्थः – मत्सदृशाः अल्पाः जन्म मृत्युं च प्राप्नुवन्ति। एतादृशः जनः तु लोके पूर्वं न जातः न अग्रे भविष्यति च।

२. **(क) सुभाषितानि पठत स्मरत च—**

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदन-ताप-ताडनैः।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते कुलेन शीलेन गुणेन कर्मणा॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥

यो हि स्वधर्मनिरतः स तेजस्वी भवेदिह।
विना स्वधर्मान्न सुखं स्वधर्मो हि परं तपः॥

(ख) अकर्मकधातुलक्षणम्—

धातोरर्थान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात्।
प्रसिद्धेरविविक्षातः धातोरकर्मिका क्रिया॥

परियोजनाकार्यम्

पाठस्य कथाधारेण सरलसंस्कृतेन एकं नाटकं रचयत तस्य मञ्चनं च कुरुत।

not to be republished © NCERT

Reprint 2026-27